

روش‌شناسی مطالعات دلالت‌پژوهی

حسن دانائی‌فرد
استاد دانشگاه تربیت مدرس

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

پاییز ۱۴۰۱

داناتی فرد، حسن، ۱۳۴۸-
روش‌شناسی مطالعات دلالت‌پژوهی / حسن داناتی فرد؛ ویراستار سیدعدنان اسلامی اردکانی-قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه،
۱۴۰۱.
نه، ۱۶۶ص- (پژوهشگاه حوزه و دانشگاه؛ ۶۴۴؛ فلسفه علوم انسانی؛ ۳۳).
ISBN: 978-600-298-429-6
بها: ۶۱۵۰۰۰ ریال
فهرست‌نویسی براساس اطلاعات فیبا.
واژه‌نامه.
کتابنامه. ص. [۱۵۱] ۱۵۹؛ همچنین به صورت زیرنویس.
نمایه.
۱. تحقیق -- روش‌شناسی. ۲. Research -- Methodology. ۳. تحقیق -- فلسفه -- روش‌شناسی.
۴. Research -- Philosophy -- Methodology. ۵. علوم اجتماعی -- تحقیق -- روش‌شناسی
۶. Social sciences -- Research -- Methodology الف. پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۰۰۱/۴۲ Q۱۸۰/۵۵
شماره کتابشناسی ملی
۹۰۱۵۴۸۸

روش‌شناسی مطالعات دلالت‌پژوهی

نویسنده: دکتر حسن داناتی فرد

ویراستار: سیدعدنان اسلامی اردکانی

ناشر: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

صفحه‌آرایی: تحریر اندیشه

چاپ اول: پاییز ۱۴۰۱

تعداد: ۳۰۰ نسخه

لیتوگرافی: سعیدی

چاپ: قم - سبحان

قیمت: ۶۱۵۰۰ تومان

کلیه حقوق برای پژوهشگاه حوزه و دانشگاه محفوظ و نقل مطالب با ذکر مأخذ بلامانع است.
قم: ابتدای شهرک پردیسان، بلوار دانشگاه، نبش میدان علوم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، تلفن: ۰۲۵-۳۲۱۱۱۱۰۰
(انتشارات ۳۲۱۱۱۳۰۰) نمابر: ۳۲۸۰۳۰۹۰، ص.پ. ۳۱۵۱-۳۷۱۸۵
تهران: خ انقلاب، بین وصال و قدس، کوی اُسکو، پلاک ۴، تلفن: ۶۶۴۰۲۶۰۰
www.rihu.ac.ir info@rihu.ac.ir
فروشگاه اینترنتی: http://rihu.ac.ir/fa/book
مرکز یخش: قم، خیابان معلم، مجتمع ناشران، طبقه همکف، پلاک ۲۷، تلفن: ۰۲۵-۳۷۸۴۲۶۳۵-۶

سخن پژوهشگاه

پژوهش در علوم انسانی به منظور شناخت، برنامه‌ریزی و ضبط و هدایت پدیده‌های انسانی در راستای سعادت واقعی بشر ضرورتی انکارناپذیر است و استفاده از عقل و آموزه‌های وحیانی در کنار داده‌های تجربی و در نظر گرفتن واقعیت‌های عینی، فرهنگ و ارزش‌های اصیل جوامع شرط اساسی پویایی، واقع‌نمایی و کارایی این‌گونه پژوهش‌ها در هر جامعه است.

پژوهش کارآمد در جامعه ایران اسلامی در گرو شناخت واقعیت‌های جامعه از یک‌سو و اسلام به‌عنوان متقن‌ترین آموزه‌های وحیانی و اساسی‌ترین مؤلفه فرهنگ ایرانی از سوی دیگر است؛ از این‌رو، آگاهی دقیق و عمیق از معارف اسلامی و بهره‌گیری از آن در پژوهش، بازنگری و بومی‌سازی مبانی و مسائل علوم انسانی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است.

توجه به این حقیقت راهبردی از سوی امام خمینی علیه‌السلام، بنیان‌گذار جمهوری اسلامی، زمینه شکل‌گیری «دفتر همکاری حوزه و دانشگاه» را در سال ۱۳۶۱ فراهم کرد و با راهنمایی و عنایت ایشان و همت استادان حوزه و دانشگاه، این نهاد علمی شکل گرفت. تجربه موفق این نهاد، زمینه را برای گسترش فعالیت‌های آن فراهم آورد و با تصویب شورای گسترش آموزش عالی در سال ۱۳۷۷ «پژوهشکده حوزه و دانشگاه» تأسیس شد و در سال ۱۳۸۲ به «مؤسسه پژوهشی حوزه و دانشگاه» و در سال ۱۳۸۳ به «پژوهشگاه حوزه و دانشگاه» ارتقا یافت.

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه تاکنون در ایفای رسالت سنگین خود خدمات فراوانی به جامعه علمی ارائه نموده است که از آن جمله می‌توان به تهیه، تألیف، ترجمه و انتشار بیش از ۶۴۰ عنوان کتاب و شش نشریه علمی اشاره کرد.

این اثر به عنوان متن درس روش شناسی پژوهش برای دانشجویان رشته های علوم انسانی و علوم اجتماعی در مقاطع تحصیلات تکمیلی قابل استفاده است.

از استادان و صاحب نظران ارجمند تقاضا می شود با همکاری، راهنمایی و پیشنهادهای اصلاحی خود، این پژوهشگاه را در جهت اصلاح کتاب حاضر و تدوین دیگر آثار مورد نیاز جامعه دانشگاهی یاری دهند.

در پایان پژوهشگاه لازم می داند از زحمات نویسنده محترم اثر، جناب آقای دکتر حسن دانایی فرد و نیز از ناظر محترم، جناب آقای دکتر عبدالله توکلی سپاسگزاری کند.

چهار

برای دانشمند بزرگ علم مدیریت ایران، جناب آقای دکتر عادل آذر که نسخه اولیه این
روش‌شناسی را به دقت مطالعه کردند و رهنمودهای ارزنده‌ای ارائه فرمودند.

پنج

فهرست مطالب

پیشگفتار..... ۱

فصل اول: کلیات پژوهش

مقدمه.....	۷
پژوهش چیست؟.....	۱۳
پژوهش‌های علمی چه اهدافی دارند؟.....	۱۶
چرا پژوهش اهمیت دارد؟.....	۱۹
چرا پژوهش علمی بایستی انجام شود؟.....	۲۰
چه تفاوتی بین روش‌شناسی و روش وجود دارد؟.....	۲۲
چه طبقه‌بندی از ادعاهای دانشی وجود دارد؟.....	۲۶
نظریه‌پردازی در حوزه روش‌شناسی چیست؟.....	۲۷
خلاصه.....	۳۹
مروری بر کتاب.....	۴۰
نوآوری کتاب.....	۴۱

فصل دوم: خاستگاه روش‌شناسی مطالعات دلالت‌پژوهی؛ پژوهش‌های غیرمستقیم

مقدمه.....	۴۳
چرا استفاده از روش‌های غیرمستقیم پژوهشی توجیه‌پذیر است؟.....	۴۸
چه گونه‌شناسی‌ای از پژوهش‌های غیرمستقیم وجود دارد؟.....	۴۹
پژوهش‌های غیرمستقیم نوشتاری.....	۵۰
پژوهش‌های غیرمستقیم غیرنوشتاری (شنیداری / دیداری).....	۵۰
محاسن و معایب روش‌های پژوهشی غیرمستقیم چیست؟.....	۵۳
روش‌های تحلیل پژوهش‌های غیرمستقیم کدام‌اند؟.....	۵۵
تحلیل محتوا.....	۵۶

هفت

۵۷	تحلیل محتوای کیفی چیست؟
۵۸	روایی و پایایی یافته‌های تحلیل کیفی
۵۹	محاسن تحلیل محتوای کیفی
۵۹	معایب تحلیل محتوای کیفی
۵۹	فرایند انجام تحلیل محتوای کیفی چیست؟
۶۰	تحلیل مضمون چیست؟
۶۱	محاسن و معایب تحلیل مضمون
۶۱	روایی و پایایی در روش تحلیل مضمون چگونه انجام می‌شود؟
۶۲	فرایند انجام تحلیل مضمون چیست؟
۶۳	نشانه‌شناسی چیست؟
۶۳	نتیجه‌گیری

فصل سوم: مبانی دلالت‌پژوهی

۶۵	مقدمه
۶۷	دلالت چیست و دلالت‌پژوهی چیست؟
۷۰	دلالت و استنباط چه تفاوتی دارند؟
۷۲	تفاوت دلالت و معنی صریح و معنی ضمنی چیست؟
۷۳	جایگاه معنای ضمنی در مطالعات منطقی چیست؟
۷۴	مختصات عمومی مطالعات دلالت‌پژوهی چیست؟
۷۵	مختصات ویژه مطالعات دلالت‌پژوهی چیست؟
۷۶	کارویژه‌های اصلی مطالعات دلالت‌پژوهی چیست؟
۷۶	آیا مطالعات دلالت‌پژوهی صبغه علمی دارد؟
۷۸	چه زمانی بایستی از دلالت‌پژوهی استفاده شود و چه زمانی از آن استفاده نشود؟
۸۰	جایگاه دلالت‌پژوهی در پیاز فرایند پژوهش چیست؟
۸۴	دلالت‌پژوهی در تقسیم‌بندی پژوهش‌ها بر اساس فرایند
۸۶	دلالت‌پژوهی در تقسیم‌بندی پژوهش‌ها بر اساس دستاوردهای پژوهش
۸۷	دلالت‌پژوهی در دسته‌بندی پژوهش‌ها بر اساس مکان انجام پژوهش
۸۷	دلالت‌پژوهی در تقسیم‌بندی پژوهش‌ها بر اساس روش‌های گردآوری داده‌ها
۸۸	دلالت‌پژوهی در تقسیم‌بندی پژوهش‌ها بر اساس استراتژی‌های پژوهش
۸۸	افق زمانی دلالت‌پژوهی
۹۰	چه کسانی دلالت‌پژوهی را اجرا می‌کنند؟
۹۳	خلاصه
۹۴	پرسش‌هایی برای بحث

فصل چهارم: روش‌شناسی مطالعات دلالت‌پژوهی در علوم اجتماعی و انسانی؛ بنیان‌ها، تعاریف، اهمیت، رویکردها و مراحل اجرا

۹۵ مقدمه
۹۸ منظور از مطالعات دلالت‌پژوهی چیست؟
۱۰۰ بنیان‌های نظری مطالعات دلالت‌پژوهی چیست؟
۱۰۲ اهمیت مطالعات دلالت‌پژوهی چیست؟
۱۰۴ روش‌شناسی دلالت‌پژوهی چگونه شکل گرفت؟
۱۰۵ انواع طرح‌های مطالعات دلالت‌پژوهی کدامند؟
۱۰۶ طرح مطالعات دلالت‌پژوهی نظام‌مند چیست؟
۱۰۷ محاسن طرح نظام‌مند کدام‌اند؟
۱۰۸ معایب طرح دلالت‌پژوهی نظام‌مند کدام‌اند؟
۱۰۸ طرح مطالعاتی دلالت‌پژوهی برایشی چیست؟
۱۰۹ مراحل روش‌شناسی مطالعات دلالت‌پژوهی چیست؟
۱۱۰ مناسب بودن روش‌شناسی دلالت‌پژوهی
۱۱۱ بیانیه مسئله در مطالعات دلالت‌پژوهی
۱۱۶ تعیین مأخذ (یا مبدأ دلالت‌یابی) احصای دلالت‌ها
۱۲۰ تعیین فرایندی برای واکاوی مأخذ (یا مبدأ) دلالت‌یابی
۱۲۰ تعیین چارچوب مفهومی مقصد دلالت‌پژوهی (پذیری)
۱۲۱ انجام نمونه‌گیری نظری مأخذ (یا مبدأ) دلالت‌پژوهی (یابی)
۱۲۳ احصاء سهم‌یاری‌های مأخذ (یا مبدأ) دلالت‌یابی
۱۳۶ تعیین اعتبار سهم‌یاری‌های مأخذ (یا مبدأ) دلالت‌پژوهی
۱۳۷ متناسب‌سازی سهم‌یاری‌های مأخذ (یا مبدأ) با چارچوب مفهومی مقصد دلالت‌پژوهی
۱۳۸ احصاء دلالت‌های مورد نظر
۱۳۹ تعیین اعتبار دلالت‌های احصایی
۱۴۰ ارائه گزارش پژوهش
۱۴۰ ارزشیابی کیفیت (روایی و پایایی) در پژوهش‌های دلالت‌پژوهی
۱۴۲ نتیجه‌گیری

فصل پنجم: نتیجه‌گیری

۱۴۳ مقدمه
۱۴۴ روش‌شناسی دلالت‌پژوهی و پژوهش‌پذیری مطالعات اسنادی
۱۴۸ نتیجه‌گیری
۱۵۱ منابع
۱۶۱ واژه‌نامه فارسی - انگلیسی

نمایه‌ها

۱۶۵ نمایه اصطلاحات
-----	----------------------

پیشگفتار

متمایز بودن هر پارادایمی نسبت به پارادایم‌های دیگر به بارز بودن هستی‌شناسی، شناخت‌شناسی و روش‌شناسی آن پارادایم بستگی دارد. با فرض مستتر بودن انسان‌شناسی، ارزش‌شناسی و همین‌طور ویژگی بلاغی^۱ هر پارادایم در سه رکن فلسفی اصلی مورد اشاره، علمی بودن دانش تولیدی هر پارادایم در گرو استفاده از «روش‌شناسی» مورد قبول آن پارادایم است (نیومن، ۲۰۱۴). به عبارت دیگر، برای هستی‌بخشی دانش تولیدی در هر پارادایم (تحصل‌گرا، تفسیری، نظریه انتقادی، رئالیست انتقادی، فمینیست، پست‌مدرن و همین‌طور پارادایم اسلامی) توسل به نوعی روش‌شناسی و همین‌طور طراحی روش‌ها و فنون مناسب با آن امری ضروری است؛ زیرا توفیق هر پارادایم برای «پژوهش‌پذیر کردن»^۲ پدیده مورد مطالعه خود، به دارا بودن روش‌شناسی، روش و همین‌طور فنونی بستگی دارد که از طریق آنها می‌توان ساحت‌های مختلف پدیده مورد نظر را به چنگ آورد. بر این اساس، بسیاری از صاحب‌نظران تحصیل‌گرا، تولید علم، بدون اتکاء به «روش علمی» را کار عبثی می‌دانند. این نکته برای آنان که به علم سخت (نیومن، ۲۰۰۵) پایبندند شدت بیشتری به خود می‌گیرد. با متنوع شدن پارادایم‌ها (دانائی فرد، ۲۰۱۲)، جامعه علمی آن پارادایم‌ها شروع به تسویریه کردن روش‌شناسی‌ها، روش‌ها و فنون متناسب با پارادایم‌های خود کرده‌اند. به عبارت دیگر، با شکل‌گیری مطالعات فرانظری^۳ (دانائی فرد، ۱۳۸۷) تأملات روش‌شناختی^۴ در کنار تأملات

-
1. Rhetorical
 2. Researchable
 3. Meta theoretical studies
 4. Methodological reflexivity

هستی‌شناختی و شناخت‌شناختی^۱ باعث تکثیر انواع مختلفی از روش‌شناسی‌ها، روش‌ها و فنون پژوهشی شد. به دیگر سخن، وقتی دانش‌پژوهان، دانش تولیدی خود را به روی میز نقد می‌گذاشتند و شکاف آن با عمل را واکاوی می‌کردند، به این نتیجه می‌رسیدند که بازنگری در هستی‌شناسی، شناخت‌شناسی و همین‌طور روش‌شناسی ضروری است. در پرتو این تأملات دانش‌پژوهانه هم هستی‌شناسی‌ها و شناخت‌شناسی‌ها متکثر شدند و هم روش‌شناسی و روش‌ها افزون گردیدند؛ بنابراین، سنت‌تئوریزه کردن هستی‌شناسی، شناخت‌شناسی و همین‌طور روش‌شناسی به سنتی پررونق تبدیل شد. از این رو، بخش اعظم اندیشمندان در حوزه علوم انسانی و اجتماعی به موتور مولد زیرساخت‌های فلسفی رشته‌های متناسب خود تبدیل شدند. بر این اساس، یکی از جوامع پویا در این مطالعات فرانظری، جامعه روش‌شناسان بودند که به تئوریزه کردن انواعی از روش‌شناسی دست می‌زدند. در ابتدای تکامل علم، صرفاً پرسش‌هایی قابل پژوهیدن بود که با پارادایم تحصیل‌گرا هم‌خوانی داشت. برای نمونه، اگر شما بر آن می‌شدید تا بدانید چرا برخی مدیران نسبت به برخی دیگر موفق‌تر هستند، باید پرسش پژوهشی را طوری طراحی می‌کردید که با روش‌ها یا راهبردهای پژوهشی مورد قبول پارادایم تحصیل‌گرا مطابقت داشته باشد. برای نمونه: «تا چه حد شایستگی نیروی انسانی در سازمان با موفقیت مدیریتی ارتباط دارد؟» یا «تا چه حد تحصیلات مدیریتی منجر به موفقیت مدیریتی می‌شود؟» راهبرد پژوهشی متناسب با پرسش نخست «همبستگی» و دومی «آزمایشی» است.

اما اگر بخواهید فرایند شکل‌گیری موفقیت مدیریتی را درک کنید، پرسش‌هایی متناسب با آن چه می‌تواند باشد، این است که فرایند شکل‌گیری موفقیت مدیریتی در سازمان الف چیست؟ راهبرد پژوهشی متناسب برای پاسخ به پرسش فوق «استراتژی داده‌بنیاد» است. به نظر شما برای پاسخ دادن به پرسش‌های ذیل، چه راهبردهایی (روش‌ها، روش‌شناسی‌هایی) متناسب است؟

- فرهنگ کارگری چه مختصاتی دارد؟
- شجاعت مدیریتی چیست؟
- مدیران، عزل‌دفعه‌ای را چگونه تجربه می‌کنند؟
- شهروندان تهران چه ذهنیتی نسبت به کارکنان شهرداری دارند؟

1. Ontological and methodological reflexivity

• میزان رضایت شهروندان نسبت به خدمات شهرداری چقدر است؟
اگر با قوم‌نگاری^۱، تحلیل مفهوم^۲، پدیدارشناسی^۳ و پیمایش^۴ آشنا باشید، به ترتیب این راهبردها را پیشنهاد می‌دهید.

بر این اساس، زاینده‌گی روش‌شناسی در پرتو تأملات روش‌شناسانه هدیه‌ای است که مطالعات فرافرنظری به جامعه علمی اعطا کرده است. در نتیجه، پویایی عالم پژوهشگر، آنها را به جستجو روش‌های مختلف برانگیخته است. با وجود این، بسته به نوع پدیده‌های مورد مطالعه، روش‌ها نیز متفاوت طراحی و تنویر شده‌اند. دسته‌ای از مطالعات، مستلزم حضور پژوهشگر در میدان پژوهش هستند که می‌توان آنها را «پژوهش‌های مستقیم» نامید، ولی برخی دیگر از پژوهش‌ها، «غیرمستقیم» هستند. به عبارت دیگر، این پژوهش‌ها با متن سروکار دارند. در هنگام مواجهه با متن، حضور صاحب اثر به‌عنوان عاملی مزاحم در فهم متن وجود ندارد. «پژوهش‌های غیرمستقیم» در سال‌های اخیر مورد توجه قرار گرفته است. انواع مختلف بررسی ادبیات پژوهش (Xiao, Y., & Watson, M. 2019) نشان‌دهنده توجه جامعه علمی به این نوع پژوهش‌هاست. در این گونه پژوهش‌ها، پژوهشگران برای یافتن پاسخ‌های پرسش‌های خود، از متن، سؤال می‌پرسند. برخی از حوزه‌ها یا رشته‌های دانشگاهی و حوزه‌ای با این گونه پژوهش‌ها سروکار دارند. این رویه در سال‌های اخیر در قالب استقراض دانش از رشته‌ها یا حوزه‌های هم‌جوار و غیرهم‌جوار باب شده است. برای نمونه، رشته‌هایی مانند مدیریت، خط‌مشی‌گذاری عمومی از رشته‌های جامعه‌شناسی، سیاست، اقتصاد، حقوق و نظایر آن بینش‌هایی برای ارتقای رشته خود کسب می‌کنند. آثار و مقالات متعددی نیز در این خصوص منتشر شده است. برای نمونه، شما با عباراتی نظیر رهنمودهای قرآن کریم برای خط‌مشی‌گذاری عمومی، پیام‌های قرآنی اداره امور عمومی، اشاراتی از نهج‌البلاغه برای ارتقای کیفیت روابط نیروی انسانی و مدیران عالی در سازمان، دلالت‌های علم روانشناسی برای خط‌مشی‌گذاری و... برخورد کرده‌اید. نویسنده نیز در حین هدایت رساله‌ها و پایان‌نامه‌های دکتری و کارشناسی ارشد با عناوینی نظیر:

1. Ethnography
2. Concept analysis
3. Phenomenography
4. Survey

- ✓ دلالت‌های علم پیچیدگی برای خط‌مشی‌گذاری عمومی؛
- ✓ دلالت‌های رئالیسم انتقادی برای خط‌مشی علم، فناوری و نوآوری؛
- ✓ دلالت‌های عقلانیت در قرآن برای خط‌مشی‌گذاری عمومی؛
- ✓ دلالت‌هایی نظیر اعتباریات علامه طباطبایی برای دانش سازمان و مدیریت؛
- ✓ دلالت رئالیسم انتقادی برای مدیریت دانش.

همان‌طور که از عناوین برمی‌آید در این‌گونه مطالعات، پژوهشگر از یک مبدأ، دلالت‌هایی برای یک مقصد احصاء می‌کند. دلالت^۱ در اینجا به معنای احصای نتیجه‌ای از مبدأ است که نکته مستقیمی برای مقصد ندارد. به دیگر سخن، مبدأ، متنی عام است که متفاوت از مقصدی است که پژوهشگر تلاش می‌کند از آن مبدأ عام یا نامرتبط، توشه‌ای دانشی برای مقصد خود احصاء کند. نویسنده برای منقح کردن این‌گونه مطالعات، آنها را «مطالعات دلالت‌پژوهی» نام‌گذاری کرده و نوعی روش‌شناسی برای انجام این مطالعات تئوریزه کرده است. به عبارت دیگر، نویسنده با واکاوی آثاری که ادعای دلالت‌پژوهی داشته‌اند تلاش کرده است امر دلالت‌یابی را پژوهش‌پذیر کند؛ زیرا تاکنون روش‌شناسی واضح و شفاف برای این‌گونه مطالعات وجود نداشته است. بر این اساس، نویسنده مدعی است خلأ روش‌شناسی در این‌گونه مطالعات تا حدی با ارائه این روش‌شناسی می‌تواند پر شود. در نتیجه، نویسنده مراحل یازده‌گانه برای انجام چنین پژوهش‌هایی تئوریزه کرده است. به‌طورکلی هسته اصلی این روش‌شناسی، یافتن نکات اصلی مندرج در مبدأ برای برکشیدن ایده‌هایی از آن برای مقصد است. برای نمونه، وقتی گفته می‌شود: «پارادایم پست‌مدرن چه دلالتی برای سازمان و مدیریت دارد؟»، نخستین گام آن است که مشخص شود حرف اصلی پست‌مدرن چیست؟ پست‌مدرنیست‌ها چند نکته مهم دارند: فراواقعیت، گفتمان، شالوده‌شکنی، وانموده، بازی‌های زبانی. حالا پرسش آن است که این نکات اصلی چه رهنمودی برای حوزه سازمان و مدیریت دارند؟ این روش‌شناسی برای پیوند این دو حالت طراحی شده است. کتاب حاضر، به تفصیل این روش‌شناسی را همراه با مصادیق انجام‌شده ارائه می‌دهد. پژوهش‌هایی هم در ایران بر اساس این روش‌شناسی اجرا شده است که در متن کتاب نام برده شده است. بی‌تردید این

1. Implication

روش‌شناسی می‌تواند در انجام انواعی از پژوهش‌های دلالتی مفید باشد، ولی با دقت و تأمل خوانندگان می‌تواند غنی‌تر شود. این روش‌شناسی برای انتشار در عرصه جهانی تا این لحظه در حال داوری در یک مجله بین‌المللی است.

این کتاب در پنج فصل تنظیم شده است. در فصل اول، کلیات پژوهش و توجیه ورود روش‌شناسی مطالعات دلالت‌پژوهی به عرصه روش‌شناسی‌های موجود عرضه شده است. فصل دوم به خاستگاه روش‌شناسی دلالت‌پژوهی و فصل سوم به مبانی این روش‌شناسی اختصاص داده شده است. در فصل چهارم، مراحل انجام پژوهش‌های دلالت‌یابی به تفصیل ارائه شده است. در فصل پنجم، چالش‌ها و دورنماهای روش‌شناسی دلالت‌پژوهی بحث خواهد شد.

نویسنده از استادان ارجمند حجت‌الاسلام دکتر حمید پارسانیا، دانشیار گروه جامعه‌شناسی دانشگاه تهران، خانم دکتر امیرخانی، دانشیار گروه علوم قرآنی دانشگاه تربیت مدرس، دکتر محسن ایمانی، دانشیار گروه علوم تربیتی دانشگاه تربیت مدرس، حجت‌الاسلام کاووس روحی، دانشیار گروه علوم قرآنی دانشگاه تربیت مدرس، دکتر عادل آذر، استاد گروه مدیریت صنعتی دانشگاه تربیت مدرس و چهره ماندگار مدیریت ایران، دکتر لطف‌الله فروزنده، دانشیار گروه مدیریت دولتی دانشگاه تربیت مدرس، دکتر جوانعلی آذر، استادیار گروه مدیریت دولتی دانشگاه امام صادق (علیه‌السلام)، دکتر علی اصغر پورعزت، استاد گروه مدیریت دولتی دانشگاه تهران، دکتر علی رضاییان، استاد گروه مدیریت دولتی دانشگاه شهید بهشتی و چهره ماندگار مدیریت ایران، مرحوم دکتر سید عباس موسوی دانشیار پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، دکتر ابراهیم طلایی، استادیار گروه تعلیم و تربیت دانشگاه تربیت مدرس، دکتر مجتبی زارعی، دانشیار گروه علوم سیاسی دانشگاه تربیت مدرس، دکتر علیرضا چیت‌سازیان، استادیار دانشگاه امام صادق (علیه‌السلام)، دکتر علی رجب‌زاده، دانشیار گروه مدیریت صنعتی دانشگاه تربیت مدرس، دکتر سید محمدتقی موحد ابطحی، عضو هیئت علمی پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، دکتر سیدحسین هاشمیان، دانشیار گروه سیاست‌گذاری فرهنگی دانشگاه باقرالعلوم (علیه‌السلام)، دکتر میثم لطیفی، دانشیار گروه مدیریت صنعتی دانشگاه امام صادق (علیه‌السلام)، دکتر محمد حسین صبحیه، استادیار گروه مدیریت پروژه دانشگاه تربیت مدرس، دکتر سیدمهدی الوانی، استاد دانشگاه علامه طباطبایی و چهره ماندگار مدیریت ایران و دکتر محمدمهدی

ذوالفقارزاده، استادیار دانشگاه تهران و دکتر سید سپهر قاضی نوری که نسخه نخست این روش‌شناسی را در قالب یک مقاله مطالعه کرده و نظرات مفید و سازنده‌ای ارائه فرمودند سپاسگزاری می‌نماید. از آنجایی که بی‌تردید مطالعه دقیق و سنجیده دکتر مهدی گل‌وردی نقش مؤثری در ارتقای کیفیت این اثر داشته است، مراتب سپاس خود را از ایشان اعلام می‌دارد.

حسن دانائی‌فرد

فصل اول

کلیات پژوهش

مقدمه

جهانی که در آن زیست می‌کنیم جهانی است پر از رمز و راز، جهانی که بی‌تردید مخلوق بی‌بدیل خدا است. اگرچه خداوند، حضرت آدم را هنگام هبوط به عالم، تعلیم داد («علم آدم الاسماء کلها») و اسماء را علم به حقایق دانست که وجه بارز انسان از حیوان است، ولی ابناء آدم در پرتو تعالیم آن حضرت، سعی وافر در شناخت ساحت‌های ظریف و جوانب دقیق مخلوقات پرورگار از خود نشان دادند. نخستین گام در تحقق چنین شناخت‌هایی، طرح انواع پرسش‌ها توسط انسان‌ها در باب هستارهای موجود در عالم (و بعضاً در مورد جهان پس از مرگ) بود. به عبارت دیگر، انسان‌ها با مشاهده پدیده‌های موجود در عالم از خود می‌پرسیدند: این پدیده‌ها چیستند؟ چگونه شکل گرفته‌اند؟ چرا چنین صورتی دارند؟ چه عواملی در بود و نبود آن نقش دارند؟ چرا انسان‌ها این‌طور هستند که هستند؟ چه چیزی نمودهای (جلوات) اندیشه‌ای، رفتاری و گفتاری آنها را تبیین می‌کند؟ چگونه ذهنیت آنها شکل می‌گیرد؟ و... پرسش‌هایی از این قبیل.

در این راستا، انسان‌ها با گذشت زمان تلاش کردند به مدد ابزارهایی، پاسخ‌هایی برای پرسش‌های خود بیابند. پاسخ‌های این پرسش‌ها منجر به مجموعه‌ای از دانسته‌های بشری شد که دامنه آنها از علوم طبیعی تا انسانی و اجتماعی را در بر می‌گرفت. به عبارت دیگر، انسان‌ها در ظل عقل و تجربه، خزانه‌هایی از دانش را در باب اشیاء و پدیده‌ها در عرصه‌ها و حوزه‌های مختلف برپا داشتند. اما اکنون با تخصصی شدن دانشجویی در عرصه‌های مختلف، ابزارهای پاسخ‌جویی دانش‌پژوهان (که در عصر حاضر از آن به‌عنوان روش‌شناسی^۱ یا روش^۲ یاد می‌شود)

1. Methodology

2. Method

نیز تدقیق شده و دامنه آن بسیار گسترش پیدا کرده است؛ زیرا تنوع پارادایم‌ها^۱ یا فلسفه‌های پژوهشی^۲ (دانائی فرد، ۲۰۱۲) این تنوع را طلب می‌کرده است. اگر چه این تنوع در فهم و تبیین پدیده‌های انسانی و اجتماعی (بنا به حاکمیت هر مونوتیک دوگانه)^۳ (دانائی فرد، ۱۳۸۷) بر ماهیت رابطه سوژه و ابژه^۴ در فرایند پژوهیدن آنها نسبت به پدیده‌های طبیعی بیشتر به چشم می‌خورد، ولی چنین تنوعی گریبان‌گیر همه رشته‌ها و حوزه‌های مطالعاتی در همه جوامع علمی^۵ در سراسر عالم شده است. به عبارت دیگر، جوامع علمی مختلف برای پاسخ دادن به پرسش‌های خود روش‌شناسی‌ها و یا روش‌هایی را ابداع کرده‌اند. برای نمونه اکنون به این پرسش‌ها توجه کنید و بگویید برای پاسخ به آنها چه روشی یا روش‌شناسی‌ای پیشنهاد می‌دهید؟

۱. برای درمان بیماران مبتلا به ویروس کرونا داروهای گیاهی اثربخش‌ترند یا شیمیایی؟

۲. تا چه حدی شهروندان از خدمات شهری شهرداری راضی هستند؟

۳. تا چه حد بین آپارتمان‌نشینی و انزوای اجتماعی ارتباط وجود دارد؟

۴. چگونه بی‌تفاوتی در کارکنان سازمان‌های دولتی ایجاد می‌شود؟

۵. چگونه افراد یک محله حس تعلق به منطقه خود را تجربه می‌کنند؟

۶. مختصات فرهنگی خلبانان چیست؟

اگر با روش‌شناسی‌های پژوهشی آشنا باشید ممکن است بی‌درنگ به شرح و به ترتیب ذیل

به پرسش‌ها چنین پاسخ دهید.

۱. آزمایشی؛^۶ ۲. پیمایشی؛^۷ ۳. وابستگی؛^۸ ۴. داده‌بنیاد؛^۹ ۵. پدیدارشناسی؛^{۱۰}

۶. مردم‌نگاری.^{۱۱}

-
1. Paradigms
 2. Research philosophies
 3. Double hermeneutic
 4. Object & subject
 5. Scientific community
 6. Experimental research
 7. Survey research
 8. Correlational research theory
 9. Grounded research theory
 10. Phenomenology
 11. Ethnography

- اکنون روش‌شناسی‌های متناسب با پرسش‌های ذیل را ذکر کنید؟
۱. فلسفه پراگماتیسم^۱ چه حرفی برای کشورداری دارد؟
 ۲. نظریه سرمایه‌داری چه تبعاتی برای روابط کارگر و کارفرما دارد؟
 ۳. نظریه جوهری ملاصدرا چه اشاراتی به پژوهش‌های اجتماعی دارد؟
 ۴. عقلانیت در قرآن چه درس‌هایی برای خط‌مشی‌گذاری عمومی دارد؟
 ۵. نظریه اعتبارات علامه چه کاربردی در مدیریت سازمان‌ها دارد؟
 ۶. رئالیسم انتقادی^۲ چه نکاتی برای ارتقای کیفیت مدیریت دانش دارد؟
 ۷. قرآن چه پیامی برای برنامه‌ریزی سازمانی دارد؟
 ۸. نامه امام علی (علیه‌السلام) به مالک اشتر چه هشدارهایی برای کیفیت راهبری (حکمرانی)^۳ عمومی دارد؟
 ۹. چه برداشت‌هایی می‌توان از ایده فراواقعیت^۴ (یکی از سهم‌پاری‌های^۵ اصلی پست‌مدرن^۶) برای روابط اجتماعی کرد؟
 ۱۰. فلسفه علم پیچیدگی^۷ چه دلالت‌هایی برای فرایند خط‌مشی‌گذاری عمومی دارد؟
- در میان روش‌شناسی متداول در کتاب‌های «روش‌شناسی‌های پژوهش» در علوم انسانی و اجتماعی^۸ و دیگر علوم، روش‌شناسی منقحی برای پاسخ به این پرسش‌ها وجود ندارد. نویسنده تلاش کرده است با تأمل در رفتار پژوهشی پژوهشگران – که تلاش کرده‌اند به پرسش‌هایی این‌چنینی پاسخ دهند – روش‌شناسی پاسخ به این گونه پرسش‌ها را تئوریزه^۹ کند. بر این اساس، نویسنده چنین مطالعاتی را دلالت‌پژوهی^{۱۰} و روش‌شناسی متناسب با آنها را

-
1. Pragmatism philosophy
 2. Critical realism
 3. Governance
 4. Hyper reality
 5. Contribution
 6. Postmodern
 7. Complexity science philosophy
 8. Humanities and social sciences
 9. Theorizing
 10. Implication research

روش‌شناسی دلالت‌پژوهی^۱ نام‌گذاری کرده است، اگرچه شاید بتوان از آن با عناوین روش‌شناسی اشارت‌پژوهی، نکته‌پژوهی، برداشت‌پژوهی، درس‌پژوهی و... نیز یاد کرد، اما این کتاب در مورد فرایند دلالت‌پژوهی^۲ است.

با توجه به این مقدمه می‌توان در پرتو استدلال‌های نیومن (۲۰۱۴: ۲) سبک‌های پاسخ‌دهی به پرسش‌های پژوهشی را حداقل در چهار دسته کلی ذیل طبقه‌بندی کرد:

۱. سبک توسل به تجارب شخصی و دانش عرفی:^۳ اگر با رویدادی مواجه شویم که شخصاً آن را مشاهده و تجربه کرده باشیم، احتمالاً آن را صحیح می‌پنداریم و آن را می‌پذیریم. اگر در گذر زندگی چنین تجربه کرده‌ایم که گشاده‌دستی روزی را زیاد می‌کند، اگر چنین پدیده‌ای را در زندگی افرادی بینیم ممکن است آن را چنین بپنداریم. تجربه شخصی نوعی مأخذ^۴ قدرتمند دانشی برای بشر محسوب می‌شود. دانش مبتنی بر تجربه شخصی ممکن است از طریق پروپاگاندا، فریب، سیاسی‌کاری، حیل‌های تبلیغاتی، راهنمای اندیشه، رفتار و گفتار دیگران قرار گیرد. اگرچه هر کسی می‌تواند تجربه منحصربه‌فردی داشته باشد و بعضاً می‌تواند برای او و شاید هم برخی از افراد دیگر درست باشد، ولی بی‌تردید، برداشت‌ها و استدلال‌های روزمره انسان‌ها می‌تواند ناقص و خط‌آلود نیز باشد. آنچه به صورت عرفی (دانش متداول پذیرفته‌شده) در جامعه مقبول افتاده است هم از این قاعده مستثنی نیست؛ زیرا برداشت‌های نادرست عرفی از مسائل و راه‌حل‌ها در سطح جامعه که ممکن است مکرر به وسیله رسانه‌ها و شبکه‌های مجازی انتشار پیدا کنند، چنانچه مبنای تصمیم‌گیری سازمان‌ها، دولتمردان، سیاستمداران و خط‌مشی‌گذاران قرار گیرد و در شکل راهبردها و خط‌مشی‌های ملی^۵ متجلی شود می‌تواند تبعات زیان‌باری متوجه جامعه و آینده جامعه کند، چون در چنین حالاتی افراد به خطا تصور می‌کنند آنچه در جاهایی به کار آمده در همه جای دیگر نیز به کار می‌آید، آنچه در جایی خاص به خوبی عمل کرده، در همه جای دیگر نیز به خوبی عمل خواهد کرد، آنچه آنها

-
1. Implication research methodology
 2. Implication research process
 3. Personal experiences & common sense
 4. Sources
 5. National policy and strategy

می‌دانند کفایت می‌کند و نیازی به گوش دادن و جستجوی اطلاعات نیست. در اینجا افراد به آنچه (دانش) دارند بیش از حد اطمینان می‌کنند و آنچه را می‌دانند، مورد وثوق دیگران تصور می‌کنند؛ بنابراین، در پرتو چنین تصویری تصمیم‌هایی اتخاذ می‌کنند که ممکن است برای جامعه و خودشان زیان‌بار باشد. بر این اساس، انسان‌ها برای کاهش خطای خود به خبرگان و صاحب‌نظران مراجعه می‌کنند. پس مآخذ دیگر کسب دانش، خبرگان و صاحب‌نظران هستند.

۲. سبک اتکای به دانش خبرگان و صاحب‌نظران و اصحاب رسانه: ^۱ گفته می‌شود باید از کسانی پرسید که می‌دانند. دانش اولیاء، معلمان و خبرگان، به‌عنوان مآخذ انسانی دانش و کتاب‌ها، فیلم‌ها و رسانه‌های دیداری و شنیداری، رسانه‌های مجازی و به‌طورکلی اینترنت به‌عنوان مآخذ دانشی غیر انسانی برای بسیاری از افراد قابل اطمینان و اعتماد هستند. بنابراین، بیشتر انسان‌ها به دانش عرضه‌شده این مآخذ توجه کرده و در تصمیم‌گیری‌ها به‌عنوان مبنای اتخاذ تصمیم‌های خود استفاده می‌کنند. بی‌شک این مآخذ دانشی نیز محدودیت‌هایی دارند؛ اگرچه در برخی موارد می‌توانند استفاده شوند. چه مآخذ دیگری می‌تواند وجود داشته باشد؟

۳. سبک توسل به ایدئولوژی، باورها و ارزش‌ها: ^۲ بسیاری از مردم در زندگی شخصی خود برای اتخاذ تصمیم‌ها، ممکن است بر اساس برداشت‌های خود از ایدئولوژی (نه نتایج پژوهش‌های علمی ^۳ در آن حوزه)، اعتقادات و باورهای شخصی و رایج دست به تصمیم‌گیری بزنند. اگرچه مطالعات علمی دینی بر اساس وحی، سیره و سنت ائمه، مأخذی مطمئن بوده و باید مبنای اتخاذ تصمیم‌ها در جوامع اسلامی قرار گیرند، ولی اتکا به دانش عَرَضی، باورها و ارزش‌های مغایر با محکّمات اصلی دین (که مبتنی بر ادله و پژوهش‌های محکمی نیست)، ممکن است منجر به اتخاذ تصمیم‌های مضرری برای جامعه شود. با وجود این، آیا سبک‌های دیگری هم وجود دارد؟

-
1. Authority & media
 2. Ideology, believes and values
 3. Scientific research

۴. سبک پژوهش محوری^۱: درگذر زمان انسان به این نتیجه رسید که مطمئن‌ترین مآخذ تولید دانش «پژوهش»^۲ است. پژوهش انسان را به ابزاری مجهز کرد که توانست دانش تولیدی از مآخذ گذشته را تعیین اعتبار^۳ کند و «انتقال‌پذیری»^۴ و «قابلیت اعتماد»^۵ آن‌ها را نیز افزایش دهد. بر این اساس، بهترین مسیر برای رسیدن به دانش قابل اطمینان، انتقال‌پذیر و نافع را مسیر «پژوهش علمی» برگزیدند.^{*} مسیری که بر آن بود تا انسان‌ها را (به‌ویژه پژوهشگران و دانش پژوهان) به دقت و وسواس در مطالعه تجارب، رویدادها، واقعیات و حتی باورها و ارزش‌ها رهنمون کند. به عبارت دیگر، در این مسیر دانشی، دانشی معتبر یا «علم»^۶ قلمداد می‌شد که از قبل پژوهش علمی عرضه می‌شد. این امر به جهان اجتماعی نیز تسری داده شد. بر این اساس، با توجه به پارادایم غالب (دانائی فرد، ۱۳۸۶) آن زمان، یعنی پارادایم تحصیل‌گرا بر جامعه علمی، انجام پژوهش علمی را منوط به طی کردن مراحل دقیقی کردند که آن را «روش‌شناسی علمی»^۷ نام نهادند.

به دیگر سخن، معیار علمی بودن هر دانش را رعایت یا طی کردن مراحل مندرج در آن روش‌شناسی (یا روش) علمی تعیین کردند. برای حاکم کردن این روش علمی، این گزاره متداول در جوامع روش‌شناسی که «آنچه انجام می‌دهید مهم است، ولی نحوه انجام آن مهم‌تر است» در اذهان پژوهشگران حک کرده‌اند. بیم از ورود ذهنیات، باورها و ارزش‌های شخصی، جامعه علمی را بر آن داشت تا بر رعایت مراحل انجام پژوهش علمی یا همان روش‌شناسی یا روش علمی تکیه کنند. اما واقعاً پژوهش چیست؟

1. Research based

2. Research

3. Validation

4. Transferability

5. Trustworthiness

* اگرچه در ابتدا ممکن بود تلاش روشنفکران در تقابل با کلیسا بر حذف دانش دینی از قلمرو علم استوار باشد، ولی با ظهور پارادایم‌های جدید فلسفی، پژوهش‌های علمی دینی نیز معنا پیدا کردند. برای مطالعه این تلاش کتاب ذیل را ببینید.

محمد امزبان (۱۳۸۹)، روش تحقیق علوم اجتماعی از اثبات‌گرایی تا هنجارگرایی، ترجمه عبدالقادر سواری، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

6. Science

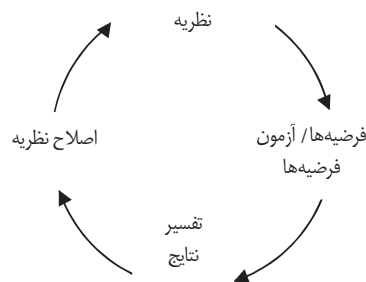
7. Scientific methodology

پژوهش چیست؟

واژه پژوهش (Research) از دو بخش "re" (پیش‌وندی به معنای دگربار، از نو، چندین بار) و search (فعلی است به معنای واری دقیق، آزمایش کردن و آزمودن یا پژوهیدن) تشکیل شده است که سرجمع، اسمی را تشکیل می‌دهند که به گفته گرینل (Grinnell, 1993: 4)، «نوعی مطالعه و تفحص دقیق و نظام‌مند است که در بسیاری از حوزه‌های دانشی انجام می‌شود که قصد آن مشخص کردن واقعیات یا اصول حاکم بر پدیده‌هاست» و همین‌طور «تفحصی است نظام‌مند برای یافتن پاسخ به یک مسئله در مورد هر پدیده پژوهش‌پذیر» (Burns, 1997).

با این حال، آنچه در محافل و مجامع علمی به گوش می‌رسد «پژوهش را به‌طور کلی جستجوی منطقی و نظام‌مند برای یافتن اطلاعاتی جدید و مفید در مورد یک ابژه می‌دانند که متشکل از گام‌هایی برای گردآوری و تحلیل اطلاعات به منظور افزایش دانش نسبت به آن ابژه است» (Clark and Creswell, 2014: 4). با این تعریف، همه انسان‌ها پژوهشگر هستند؛ زیرا در برخورد با یک مسئله همیشه ۱. پرسشی را مطرح می‌کنند؛ ۲. در مورد آن پرسش داده‌هایی گردآوری می‌کنند؛ ۳. برای پاسخ به آن پرسش، داده‌ها را تحلیل می‌کنند. این نوع پژوهش‌ها را پژوهش‌های غیررسمی^۱ نامیده‌اند. پرداختن به پژوهش‌های غیررسمی، فرایندی مفید برای آموختن در مورد مسائل و موضوعات فرارو، فهم و حل آن مسائل در اختیار شما قرار می‌دهد. اما پژوهشگران در پژوهش‌های رسمی^۲ به نوعی رویکرد دقیق‌تر برای مطالعه پدیده‌ها و ابژه‌ها پایبندند. بر این اساس، در پرتو مدل کلاسیک فرایند پژوهش^۳ (به‌طور خاص در سنت تحصیل‌گرایی و عقلانیت‌گرای انتقادی)، هر پژوهشی با اتکا به یک نظریه کار را شروع می‌کند، بر اساس آن، فرضیه‌هایی را تدوین می‌کند، فرضیه‌ها را آزمون می‌کند و نتایج را تفسیر می‌کند. شکل ۱-۱ نشان می‌دهد که فرایند پژوهشی خطی نیست، بلکه به صورت چرخه‌ای عمل می‌کند. نتایج هر پژوهش در مجموعه دانش حوزه‌ای تزریق می‌شود و پژوهش‌های آتی را شکل می‌دهد.

-
1. Indirect research
 2. Formal research
 3. Research process

شکل ۱-۱. مدل کلاسیک فرایند پژوهش (3: Vanderstoep, Johnstun, 2009)

اما در گذر زمان با تحول در هستی‌شناسی و شناخت‌شناسی پارادایم غالب بر علم اجتماعی، یعنی پارادایم تحصیل‌گرا^۱ و عقلانیت‌گرایی انتقادی^۲ شکل‌گیری پارادایم‌های جدید نظیر تفسیری^۳، نظریه انتقادی^۴، فمینیست، پست‌مدرن (دانائی‌فرد، ۱۳۸۶) و در سال‌های اخیر پارادایم رئالیسم انتقادی (محمدی و همکاران، ۱۳۹۷)، صبغه پژوهش‌ها دچار تنوع شده است؛ بنابراین، در پرتو تنوع پارادایم‌های پژوهشی، تعریف پژوهش متداول در سنت تحصیل‌گرا و عقلانیت‌گرایی انتقادی با تغییر ماهیت اهدافش (در ادامه خواهید دید) به سایر پژوهش‌ها تسری پیدا کرد. بر این اساس، اگر پژوهش‌ها را بر اساس فرایند انجام‌شان به سه دسته ذیل تقسیم کنیم: ۱. پژوهش‌های کمی^۵؛ ۲. پژوهش‌های کیفی^۶ و ۳. پژوهش‌های ترکیبی^۷، تعریف پژوهش در هر کدام می‌تواند چنین باشد.

۱. پژوهش کمی: پژوهشی است که در آن پژوهشگر مسئله‌ای را مطالعه می‌کند که نوعی تبیین در مورد متغیرها می‌طلبد؛ تصمیم می‌گیرد که چه چیزی را مطالعه کند؛ پرسش‌های مشخص و دقیقی می‌پرسد؛ داده‌های کمی پذیر از شرکت‌کنندگان در پژوهش گردآوری می‌کند؛

1. Positivism
2. Critical rationalism
3. Interpretive paradigm
4. Critical theory paradigm
5. Quantitative research
6. Qualitative research
7. Mixed methods research

داده‌های کمی حاصله را با استفاده از آمار و نمودارها تحلیل می‌کند؛ و پژوهش را به روشی بی‌طرفانه و عینی انجام می‌دهد (Clark and Creswell, 2014 :54).

۲. پژوهش کیفی: پژوهشی است که در آن پژوهشگر مسئله‌ای را مطالعه می‌کند که مستلزم واکاوی یک پدیده است؛ بر دیدگاه‌های شرکت‌کنندگان را در پژوهش متکی است؛ پرسش‌های کلان و عمومی می‌پرسد؛ داده‌های متشکل از کلمات (یا متن) از شرکت‌کنندگان گردآوری می‌کند؛ برای شکل‌دهی مضمون‌ها این کلمات را شرح و تحلیل می‌کند؛ و پژوهش را به روشی ذهنی و بازاندیشانه انجام می‌دهد (Clark and Creswell, 2014 :54).

۳. پژوهش ترکیبی: نوعی پژوهش است که در آن پژوهشگر مسئله‌ای را مطالعه می‌کند که هم تبیین را و هم واکاوی را طلب می‌کند؛ پرسش‌های دقیق و مشخص، و همین‌طور پرسش‌های کلان و عمومی را می‌پرسد؛ داده‌هایی متشکل از اعداد و همین‌طور کلمات گردآوری می‌کند؛ برای احصای روندهای آماری و کشف مضامین کیفی، داده‌ها را تحلیل می‌کند؛ برای برآمدن درک کلی از موضوع پژوهش دو مجموعه از نتایج را ترکیب می‌کند (Clark and Creswell, 2014 :56).

اما همان‌طور که در تعاریف ذکر شده می‌بینید، جنس هر سه پژوهش، میدانی^۱ (حضور پژوهشگر در میدان و آگاهی کم‌وبیش مشارکت‌کنندگان در پژوهش) است، در صورتی که همیشه جنس این سه پژوهش میدانی نیست. نویسنده مدعی است می‌توان تقسیم‌بندی دیگری ارائه داد که بر اساس عاملیت پژوهشگر (مشارکت مستقیم یا غیرمستقیم) و پدیده‌های مورد پژوهش باشد. بر این اساس، به‌طور کلی (تفصیل بیشتر را در فصل‌های بعدی ببینید) تجربی بودن یا نبودن پژوهش‌ها را می‌توان بر سه شکل اصلی پژوهش بار کرد:

۱. پژوهش‌های کمی تجربی^۲ و غیر تجربی^۳؛
۲. پژوهش‌های کیفی تجربی^۴ و غیر تجربی^۵؛
۳. پژوهش‌های ترکیبی تجربی^۶ و غیر تجربی^۷.

-
1. Field research
 2. Empirical quantitative research
 3. Non_empirical quantitative research
 4. Empirical qualitative research
 5. Non_empirical qualitative research
 6. Empirical mixed methods research
 7. Non_empirical mixed methods research

بدون اشاره به جزئیات در این بخش (در فصل‌های بعدی خواهید دید) دلالت‌پژوهی در زمره پژوهش‌های کیفی غیرتجربی (با اندکی تساهل) قرار می‌گیرد. بر این اساس، خاستگاه پژوهش‌های دلالتی، در پژوهش‌های غیرمستقیم^۱ و در دسته اسنادی و آرشیوی^۲ در فصلی جداگانه بحث خواهد شد. با این شرح مختصر و برای ورود به بحث می‌توان دلالت‌پژوهشی را به شرح ذیل تعریف کرد:

دلالت‌پژوهی: پژوهشی است که در آن پژوهشگر مسئله‌ای را مطالعه می‌کند که حل آن مستلزم واکاوی دلالت‌های یک فلسفه، نظریه، مدل یا ایده‌ای مکتوب برای رشته، حوزه مطالعاتی یا موضوع مورد علاقه خود است؛ بر متن یک فلسفه، نظریه، مدل یا ایده‌ای مکتوب به‌عنوان مأخذ تولید دانش متکی است؛ پرسش‌های مشخص و همین‌طور کلی و عمومی می‌پرسد؛ داده‌های حاصله عمدتاً به صورت کلمات (با گزاره‌هایی) از متون برکشیده می‌شود؛ برای احصای سهم‌یاری‌ها و دلالت‌ها از مبدأ دلالت‌ها (یک فلسفه، نظریه، مدل یا ایده) متون را تحلیل می‌کند؛ و پژوهش را به روشی ذهنی و بازاندیشانه^۳ انجام می‌دهد. اکنون با توجه به تعریف پژوهش بنا به جنس پژوهش، اهداف غایی پژوهش^۴ چیست؟

پژوهش‌های علمی چه اهدافی دارند؟

صاحب‌نظران مختلف، بر سر اهداف پژوهش تا حدی توافق دارند. در بیشتر کتب و آثار علمی در ذیل عنوان «اهداف پژوهش»^۵ عبارات ذیل به چشم می‌خورد:

- کشف، آزمون و تایید واقعیات جدید؛
- تحلیل یک رویداد یا فرایند یا یک پدیده برای شناسایی رابطه علت-معلولی؛
- برکشیدن مفاهیم، تدوین اصول و ساخت نظریه‌های علمی جدید؛
- یافتن راه‌حل‌هایی برای مسائل علمی، غیرعلمی و اجتماعی.

-
1. Unobstrusive Methods
 2. Archive and Documentive Research Methods
 3. Reflexive
 4. Research purpose
 5. Research objectives

کلیات پژوهش ۱۷

به نظر می‌رسد اهداف فوق‌الذکر بیشتر در پرتو پارادایم تحصیل‌گرایی پژوهش صادق است. از این رو نویسنده معتقد است اهداف پژوهش را باید بر اساس نوع پارادایم حاکم بر پژوهش مد نظر قرار داد. جدول ذیل اهداف پژوهش اجتماعی را بر اساس نوع پارادایم مشخص می‌کند.

جدول ۱-۱: اهداف پژوهش بر اساس نوع پارادایم

پست‌مدرن	فمینیست	علم اجتماعی انتقادی	علم اجتماعی تفسیری	تحصل‌گرایی	پارادایم‌ها اهداف
برملا ساختن مأخذ قدرت و سلطه، ذهن‌ورزی، تفریح و سرگرمی، هیجان‌ورزی	برچیدن سلطه جنسیتی بر واقعیت‌ها جهت توانمندسازی افراد برای بالندگی، رشد و برابری جنسیتی	کنار گذاشتن سوگیری‌ها و ارزش‌های محیط بر واقعیت اصیل و توانمندساختن افراد برای تغییر جامعه	فهم و توصیف کنش‌های اجتماعی معنادار برای ارتقای تعامل بین افراد	کشف قوانین حاکم بر پدیده‌ها به این منظور که افراد بتوانند بر اساس آنها رویدادها را پیش‌بینی و کنترل کنند	اهداف
فلسفه اسلامی ^۱		پراگماتیسم	رنالیسم انتقادی		پارادایم‌ها اهداف
کشف اصول و سنت‌های الهی حاکم بر عالم با توسل به مأخذ اسلامی		کشف آنچه در عمل به کار می‌آید	کشف سازوکارها و ساختارهای زاینده رویدادها به قصد تبیین		اهداف

مأخذ: نویسنده

جدول ۱-۱ نشان می‌دهد که اهداف پژوهش را با توجه به نوع فلسفه حاکم بر پژوهش و پژوهشگر می‌توان متفاوت از اهدافی تصور کرد که در بیشتر کتب روش‌شناسی پژوهش از آن به‌عنوان اهداف پژوهش علمی یاد می‌کنند؛ زیرا تعریف علم نیز بر اساس نوع پارادایم می‌تواند متفاوت باشد. همین‌طور تعریف اهداف بر اساس روش‌شناسی‌های متداول در فرایندهای سه‌گانه انجام پژوهش، یعنی ۱. پژوهش‌های کمی؛ ۲. پژوهش‌های کیفی؛ ۳. پژوهش‌های ترکیبی می‌تواند متفاوت باشد. جدول ذیل هدف پژوهش را بر اساس نوع روش‌های اصلی در علم اجتماعی نشان می‌دهد. اکنون باید پرسید چرا پژوهش‌ها با چنین اهدافی حائز اهمیت هستند؟

1. Islamic philosophy

جدول ۲-۱: هدف پژوهش در روش‌شناسی‌های مختلف

روش‌شناسی‌ها اهداف پژوهش	پیمایش	همبستگی	آزمایشگاهی
اهداف پژوهش	توصیف روندها و نگرش‌ها، باورها، ارزشیابی برنامه‌ها	تعیین همبستگی یا هم‌آیندی بین دو یا چند متغیر	تعیین رابطه علت و معلولی بین متغیرهای مستقل و وابسته
روش‌شناسی‌ها	داده‌بنیاد	قوم‌نگاری	پدیدارنگاری ^۱
اهداف پژوهش	تئوریزه کردن فرایندها، رویدادها، فعالیت‌ها و کنش‌ها	فهم فرهنگ یا خرده فرهنگ یک گروه، یک تیم، یک سازمان	فهم و شرح جوهره تجربه افراد از یک پدیده
روش‌شناسی‌ها	مطالعه موردی ^۲	روایتی ^۳	
اهداف پژوهش	توصیف پرمایه یک تجربه، پروژه، رویداد یا یک تحلیل	احصای انواع داستان‌های زندگی افراد برای تولید تعمیم‌هایی در مورد اندیشه، کنش، معانی و نگرش‌های آن افراد به یک پدیده	
روش‌شناسی‌ها	اقدام پژوهی ^۴	روش‌شناسی ترکیبی	
		هم‌زمان ^۵	ترکیبی اکتشافی ^۶ / ترکیبی تبیینی ^۷ / آشیانه‌ای ^۸
اهداف پژوهش	حل مسائل عملی فراروی متقاضیان اقدام‌پژوهی و ارائه رهنمودهای اثربخشی‌خطمشی	تبیین ^۹ و واکاوی ^{۱۰} ترکیبی پدیده‌های مورد بررسی	

مأخذ: نویسنده

بر این اساس، هدف غایی روش‌شناسی دلالت‌پژوهی عبارت است از:

جدول ۳-۱: هدف روش‌شناسی دلالت‌پژوهی

روش‌شناسی دلالت‌پژوهی	روش‌شناسی علمی	هدف
فهم، واکاوی و شرح دلالت‌های یک فلسفه، یک نظریه، یک مدل، یک ایده برای یک حوزه دانشی یا یک رشته.		هدف

مأخذ: نویسنده

1. Phenomenography
2. Case study
3. Narrative Research
4. Action research
5. Concurrent mixed methods research
6. Explorative mixed methods research
7. Explanatory mixed methods research
8. Nested mixed methods research
9. Explanation
10. Exploration

با توجه به وحدت در هدف غایی (تولید دانش) در عین کثرت در اهداف عملیاتی، به طور کلی باید دید چرا پژوهش حائز اهمیت است؟

چرا پژوهش اهمیت دارد؟

خداوند عالم، انسان را به قابلیت به نام عقل تجهیز کرده و جهان پر راز و رمز را در اختیار او قرار داده است و در کتاب خود بارها و بارها او را به تفکر و تدبّر در عالم، آیات و نشانه‌های خود دعوت کرده است، طوری که در قاموس زندگی دینی ارزش «یک ساعت اندیشیدن را بیش از بسیاری از عبادات محسوب کرده است». از این رو، انسان‌ها برای تسخیر عالم چه در پرتو رهنمودهای وحی و دین و چه بر اساس علم متعارف، می‌بایست متوسل به انجام پژوهش شوند، زیرا هر لحظه که انسان‌ها در زندگی فردی، گروهی و اجتماعی خود با مسائلی مواجه می‌شوند که برای ادامه حیات خود بایستی به حل آنها اقدام کنند، پژوهش علمی راهی قابل اتکا برای حل آنهاست. بر این اساس:

- پژوهش‌ها می‌توانند بسیاری از مسائل فراروی انسان‌ها را در هر حوزه حل کنند، چه این مسائل فکری و نظری باشند، چه عملی و واقعی.
- پژوهش‌ها، دانش تولیدی موجود را بازنگری و کیفیت کار بست آن را ارتقا می‌دهند.
- پژوهش‌ها، جهان پیرامون را برای انسان‌ها معنا می‌بخشند و تعاملات را ساده‌تر می‌کنند.
- پژوهش‌ها زیرساخت تصمیم‌های حکومت‌ها در قلمروهای مختلف خط‌مشی‌ای هستند.
- پژوهش‌ها زیربنای ارتقای بهره‌وری ملی و عامل اصلی تقویت کیفیت محصولات و خدمات در کشور هستند.
- پژوهش‌ها، خطاهای اندیشه‌ای، رفتاری و گفتاری غالب در جامعه را اصلاح می‌کنند.
- پژوهش‌ها استفاده از منابع کمیاب را بهینه می‌سازند.
- پژوهش‌ها زیربنای تمدن‌ها هستند.
- پژوهش‌ها رمز نوآوری، فناوری و تولید ثروت هستند.
- پژوهش‌ها کاهش‌دهنده فقر و ارتقادهنده کیفیت زندگی انسان‌ها هستند.
- پژوهش‌ها معرفت انسان نسبت به خود و خالق را افزایش می‌دهند.
- پژوهش‌ها سبک‌ها، عادات و افکار حاکم بر زندگی انسان‌ها را متحول می‌سازند.

- پژوهش‌ها رقابت‌پذیری ملی در عرصه جهانی را افزایش می‌دهند.
 - پژوهش‌ها مآخذ اکتشافات بزرگ بشری هستند.
 - پژوهش‌ها کیفیت کشورداری، راهبری و اداره امور عمومی جامعه را ارتقا می‌دهند.
 - پژوهش‌ها پایه‌های دانشی بشر را در حوزه‌های مختلف تقویت کرده، غنا و بسط می‌دهند.
- اهمیت مطالعات دلالت‌پژوهی در سیر تطور همه علوم قابل مشاهده است. کافی است برای لحظه‌ای به قرآن، کتاب مسلمانان و معجزه حضرت محمد ﷺ و کلام وحی تأمل کنید. به نظر شما چند کتاب و مقاله، در تاریخ ۱۴۰۰ ساله اسلام بر اساس برداشت‌ها، استنباط‌ها، و تأملات اندیشمندان، دانش‌پژوهان حوزه مطالعاتی دینی و قرآنی نگاشته شده است؟ برای لحظه‌ای به تفسیر شریف المیزان اندیشمند بزرگ ایرانی (علامه طباطبایی رحمته‌الله) بیندیشید. به مصحف شریف نهج البلاغه فکر کنید. تاکنون چه دلالت‌هایی از این هدیه بی‌بدیل امام علی علیه‌السلام به بشریت برای حوزه‌های دانشی و عملی مشاهده یا مطالعه کرده‌اید؟ به نظر شما روش‌شناسی پرمایه‌سازی دانش فقه چه روش‌شناسی‌ای است؟ با تأمل در پاسخ به این پرسش‌ها اهمیت پژوهش‌های دلالتی را می‌توان چنین برشمرد:
۱. تولید زیرساخت‌های دانشی بنیادی برای رشته‌های مطالعاتی، حوزه‌ها و برنامه‌های پژوهشی؛
 ۲. دست یافتن به نوآوری‌های فکری در حوزه‌های علمی؛
 ۳. جهت‌دهی مسیرهای پژوهشی پژوهشگران و دانشمندان؛
 ۴. زمینه‌سازی برای پژوهش‌های تجربی جدید.
- بر این اساس، اگرچه می‌توان از زوایای مختلف به اهمیت پژوهش نگاه کرد، ولی افراد بنا به اهداف مختلفی ممکن است وارد عرصه پژوهش شوند. پس باید دید چرا افراد به انجام پژوهش می‌پردازند؟

چرا پژوهش علمی بایستی انجام شود؟

اگرچه همه افراد در مواجهه با مسائل روزمره خود دست به انجام پژوهش‌های غیررسمی می‌زنند، ولی انجام پژوهش‌های علمی سبک و سیاق خاص خود را دارد. از این رو، در جامعه علمی انگیزه‌های مختلفی برای دست زدن به انجام پژوهش‌های علمی می‌تواند وجود داشته باشد که می‌توان به برخی از موارد ذیل اشاره کرد: